

NIEUWSBRIEF

Vrienden van de Hooglandse kerk

December 2025

De bouwgeschiedenis van de Hooglandse kerk

Hans Brons

De Leidse burgemeester J.J. Orlers stak in zijn “Beschrijvinge der stad Leyden” uit 1641 de loftrompet over de nog onvoltooide Hooglandse kerk en stelde dat er geen fraaiere kerk in Holland zou zijn gebouwd als de kerk voltooid had mogen worden. Lof uitte ook de Italiaan Lodovico Guiccardini zo’n 80 jaar eerder. In de Nederlandse vertaling van zijn "Beschryvinghe van alle de Nederlanden" noemt hij de Hooglandse kerk een "seer hoogh ghebouw seer konstichlijck, soo van buyten als van binnen, tot verwonderinghe opghebouwt". Over Leiden deelt hij ook nog een opmerkelijke observatie: "Maar boven al zijn hier seer schoone ende witte [lees: blonde] vrouwen". Te oordelen naar een schilderij van de Leidse schilder Cornelis Engelbrechtszoon van twee generaties eerder had hij gelijk.

Detail van Cornelis Engelbrechtszoon "De kruisiging van Christus", circa 1515-1517". Dit altaarstuk laat Leidse schonen zien van wie het blonde haar niet volledig wordt beteugeld door hun hoofdkapjes. Het altaarstuk bevond zich oorspronkelijk in het klooster Mariënpoel, ooit gelegen nabij de huidige Mariënpoelstraat, en is nu te zien in Museum De Lakenhal. (Foto: Hans Brons 2025)

In de loop van de eeuwen hebben vele ooggetuigen de nog onvoltooide Hooglandse kerk beschreven in termen als “fraai” en “konstichlijck” - en synoniemen en superlatieven. Hoe is in de loop van die eeuwen de bouw verlopen? En wat kunnen we van die verschillende historische fases terugzien in de huidige staat?

Houten kapel en eerste stenen kerkje: 1294 en verder

Sinds 1294 maakt het Hogeland deel uit van Leiden. In dat jaar vond de eerste stadsvergroting plaats, waarbij het grondgebied ten koste van Leiderdorp werd uitgebreid met niet alleen het Hogeland, maar ook met het deel van het Waardeiland tot ongeveer de huidige Herengracht. De bewoners van dat nieuwe stadsdeel bleven echter kerkelijk vooralsnog tot de parochie van Leiderdorp behoren en zij dienden daar ter kerke te gaan. Dit was voor hen bezwaarlijk gezien de grote afstand en de onbegaanbaarheid van de weg, met name in de winter. Dit probleem werd echter door de bisschop van Utrecht op 20 december 1314 weggenomen in een stichtingsakte, waarbij hij toestemming verleende voor de bouw van een “appendix”: een kapel op het Hogeland. Al na 10 maanden kon “t armen berderen (houten) kerckgen” worden gewijd; het werd daarbij opgedragen aan de heilige martelaar Sint-Pancratius. In de daaropvolgende decennia kwam er een stenen kerk voor in de plaats met een tegen de westmuur aangebouwde toren. Het uiterlijk van die kerk moet sterke overeenkomst hebben vertoond met de kerk van Vledder: een vrijstaande toren met een zadeldak en geledingen in de vorm van boogfriezen. Daarachter een kerkgebouw van ongeveer 20 meter lang.

Dorpskerk te Vledder. (Foto: Hans Brons 2021)

Van de toren van de Hooglandse kerk is op de zolder van mijn tegen de kerk gebouwde huis nog oorspronkelijk 14de-eeuws metselwerk met (weliswaar afgehakte) boogfriezen van de onderste geleding zichtbaar.

Oorspronkelijk 14de-eeuws metselwerk. Boogfriezen geven de eerste geleding van de kerktoren aan. (Foto: Hans Brons 2025.)

Eerste vergroting: van appendix naar kapittelkerk

In 1366 werd de kapel omgezet tot parochiekerk en bovendien ook nog verheven tot kapittelkerk (zie de nieuwsbrief van mei 2025, "De geschiedenis van het kapittel ten Hogelande"). Die nieuwe functie maakte een vergroting noodzakelijk. In een van de verder zeer schaarse archiefstukken over de bouwgeschiedenis staat dat in 1381 het nieuwe

koor werd gefundeerd en dat velen de grote breedte van de fundamenten bewonderden ("admirantibus pluribus de latitudine fundamenti"). Behalve een koorgedeelte met zuilen en een kooromgang kreeg ook het schipgedeelte zijbeuken en kwam de toren aan drie zijden binnen de kerkruimte te staan. Uit recent dendrochronologisch onderzoek (jaarringenonderzoek van het gebruikte hout) is vast komen te staan dat de kapconstructie van het schip uit (kort na) 1392 dateert.

Westgevel met zijbeuken uit circa 1400. Tijdens de restauratie werd rond 1970 de lelijke 19de-eeuwse machinale baksteen verwijderd en de 14de-eeuwse situatie met gebruikmaking van aanwezige bouwsporen gereconstrueerd. (Foto: Hans Brons 2023)

Grootschalige nieuwbouw: 1470 en later

Aan het einde van de 15de eeuw ontwikkelden Holland en Zeeland zich tot sterke handelsgebieden. Leiden was rond 1500 met circa 12.000 inwoners uitgegroeid tot de grootste stad van het gebied dat het huidige Nederland beslaat. Er kwam geld beschikbaar voor steeds grotere en rijkere kerkgebouwen. Baksteen werd vervangen door natuursteen dat van ver moest worden aangevoerd uit het gebied rond Mechelen in Vlaanderen en uit het Duitse Bentheim. Wie de bouwmeester van de nieuwbouw vanaf circa 1470 is geweest, is door het ontbreken van schriftelijke bronnen onbekend, maar gezien de stijlverwantschap met de Grote of Maria Magdalenakerk van Goes en de Grote Sint-Laurenskerk in Alkmaar was dit vermoedelijk een telg uit het Mechelse bouwmeestersgeslacht Keldermans.

Bij de nieuwbouw heeft men van oost naar west gewerkt. Het koorgedeelte is derhalve het eerst gereed gekomen. Het in de kapconstructie van de kooromgang gebruikte eikenhout is te dateren op (kort na) 1472 en de kap van het koor zelf op 1477/1478. Het transept –de dwarsbeuk– is rond 1500 voltooid. De kapconstructie valt op basis van het gebruikte eikenhout opnieuw te dateren op (kort na) 1490. Dit transept met de uiterst

weelderige noord- en zuidgevels is met een lengte van ruim 65 meter uniek in Nederland. Uniek voor Nederland is ook dat het transept van zijbeuken is voorzien.

Noordertransept. (Foto: Hans Brons 2020)

Natuursteen moest van ver komen. Het werd daarom schaars toegepast alleen voor de bekleding van het verder bakstenen metselwerk. De witte Ledesteen (zandige kalksteen) kwam uit de omgeving ten zuidoosten van Gent en kon per schip via de Dender en de Schelde naar Holland worden vervoerd. De donker verkleurende Bentheimer zandsteen werd gedolven ten oosten van Twente en kon via de Overijsselse Vecht, de IJssel en de Zuiderzee Holland bereiken. De zeer harde Bentheimer zandsteen laat zich goed bewerken tot scherp gevormde detailleringen.

Noordertransept Grote of Maria Magdalenakerk te Goes. Onmiskenbaar is de stijlverwantschap met de Hooglandse kerk. De transepten van de kerk in Goes hebben echter geen zijbeuken. (Foto: Hans Sibbelee 1953)

Interieur koor en transept. (Foto: Hans Brons 2025)

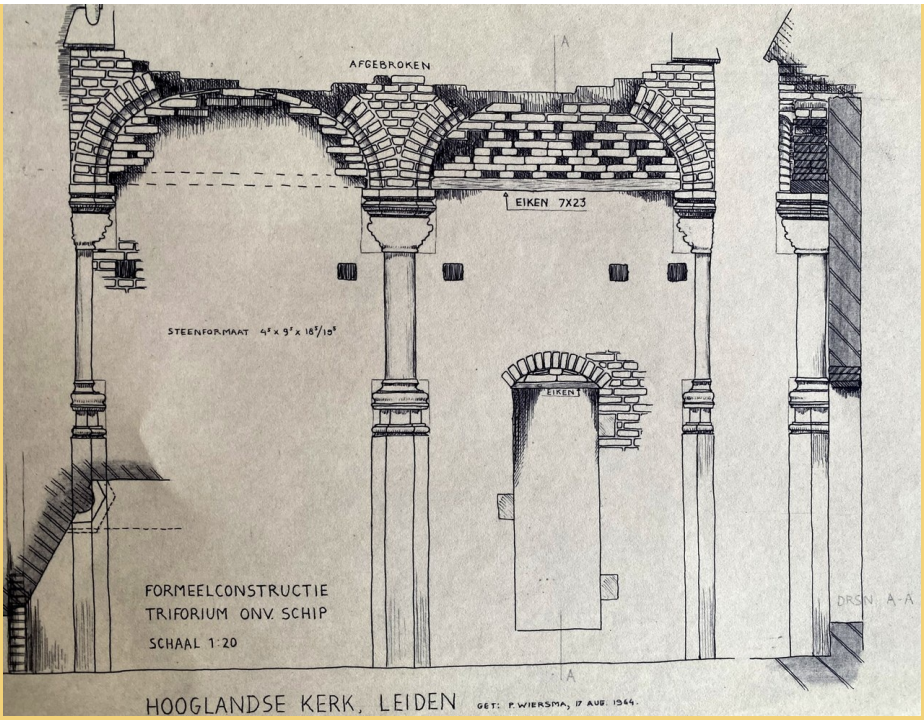
Het koor met de twaalf zuilen -verwijzend naar de twaalf discipelen- is zoals bij alle middeleeuwse kerken waar mogelijk pal naar het oosten gericht: naar Jeruzalem, vanwaar het licht der wereld ons tegemoet komt. De hoogte tot aan het gewelf is 26,50 meter. Boven de zuilenzone met de kenmerkende Brabantse dubbele koolbladkapitelen bevindt zich het triforium (balustraden met daarachter zuiltjes, kapiteeltjes en boogomlijstingen gevuld met traceringen) en daarboven weer de lichtbeuk met de hoge ramen.

Onvoltooide kerk: werk in uitvoering anno 1535

Wanneer je als een slangenmens je een weg baant naar het achter het tongewelf verborgen triforium van het schip, dan wacht je een bijzondere gewaarwording: het is of daar een metselaar aan het werk is die om wat voor reden dan ook zijn werkzaamheden tijdelijk heeft onderbroken, maar die je elk moment kan terugverwachten.

Schrijver dezes bij het triforium van het onvoltooide schip. Zichtbaar is hoe men de boogjes van het triforium vervaardigde. Tijdelijk werd er een houten balk bovenop twee kapitelen gelegd waarop losse stenen zodanig werden gestapeld dat globaal de vorm van een boog verkregen werd. Op deze "mal" kon de eigenlijke boog worden gemaakt. De bouw is nu zo abrupt tot stilstand gekomen dat de mal nog steeds aanwezig is en de boog slechts voor de helft is gemetseld. (Foto: Joop Brons 1974)

Tekening triforium schip. P. Wiersma 1964.

De kapitelen in het triforium van het schip verschillen sterk van die in transept en koor. De beeldentaal is niet meer laatgotisch maar die van de vroege renaissance. In plaats van uitsluitend bladermotieven tonen de kapitelen figuratieve voorstellingen. Zo kunnen er runderkoppen, dolfijnen, draakjes en een soldatenkop aangetroffen worden. Een van de kapitelen zou ook Mozes kunnen voorstellen: we zien een mannenhoofd met snor en hoorntjes op het hoofd. NB: In de iconografie is Mozes lange tijd daarvan voorzien geweest vanwege een foutieve vertaling van de Thora naar het Grieks. Het woord "karan" dat lichtstraal betekent werd foutief als "keren" gelezen, en vertaald is naar "hoorn". Ook Michelangelo's Mozes uit 1505 is afgebeeld met hoorntjes in plaats van de door de Thora bedoelde stralenkrans.

Kapitelen schip triforium. Deze kapitelen bevinden zich op circa 16 meter hoogte en de figuratieve voorstellingen zouden derhalve beneden niet te onderscheiden zijn geweest. Het middeleeuwse gedachtengoed maalde daar echter niet om. (Foto's: Joop Brons 1974)

Aangenomen wordt dat omstreeks 1535 de bouwactiviteiten zijn gestaakt. Aannemelijk is dat rond die tijd het geld op was. De Leidse economie stortte in ten gevolge van de neergang van de (oude) lakennering. Ook vanwege de religieuze troebelen zal de offerbereidheid tanende zijn geweest. Zo was in 1535 Leiden bijna in handen gevallen van de wederdopers met hun leider Jan(tje) van Leiden, die net als in Münster hier alvast het hemelse Jeruzalem wilden stichten.
Het schip van de kerk bleef onvoltooid. Zo ontbreken de hoge ramen van de lichtbeuk en had de kerk nog twee traveeën (gewelfvakken) langer moeten worden. In het interieur bevindt de vijfde meest westelijke zuil zich op maar 30 centimeter van de 14de-eeuwse westmuur, die evenals de toren plaats zou hebben moeten maken voor de nieuwbouw. De gelegde fundering van de beoogde verlengde noordmuur van de kerk werd in 1982 bij werkzaamheden aan de riolering zichtbaar. De omvang van die fundering is thans in het wegdek van de Nieuwstraat met afwijkend bestratingsmateriaal aangegeven.

Hooglandse kerk vanuit het zuiden gezien. In het schipgedeelte van de kerk zijn alleen de eerste paar meter van de muurgedeelten tot net voorbij de onderdorpels van de geplande hoge ramen gerealiseerd. (Foto Hans Brons 2017)

Interieur naar het westen gezien. (Foto: Hans Brons 2025)

Het triforium in het schip is verborgen achter het tongewelf. De lichtbeuk ontbreekt in het schip. Dat tongewelf is ook nog een overblijfsel van de 14de-eeuwse kerk. De as van die kerk lag iets meer naar het zuiden dan de nieuwbouw. Om het passend te maken is de noordelijke halve boog van het tongewelf wat "slapper" gemaakt. Omdat de toren van die oudere kerk ook niet symmetrisch in het schip is komen te staan, heeft men er een zijmuurtje aan vast gemetseld. Het noordelijke roosvenster in de westmuur gaat vanaf het koor bezien daar gedeeltelijk achter schuil.

Toren met geïmproviseerd zijmuurtje. (foto: Hans Brons 2025)

In de kruising van de kerk is zichtbaar dat het de bedoeling was een stenen gewelf in de lichtbeuk aan te brengen. Vier natuurstenen bogen verbinden de vier vieringpijlers. De rest van dit stergewelf werd pas in 1842 in hout uitgevoerd.

Koorlantaarn. (Foto: Hans Brons 2025)

Wanneer de kerk een stenen gewelf in de lichtbeuk zou hebben gekregen, zou het noodzakelijk zijn geweest luchtbogen aan te brengen om de zijwaartse druk van dat zware gewelf op te vangen. De zogenaamde luchtboogstoelen zijn al wel uitgevoerd en deze bevinden zich onder de zadeldaken dwars op de muren van de koorlantaarn. Alleen de middengraat van die luchtboogstoelen is zichtbaar in de geveltopjes. Op de steunberen is de aanzet van pinakelbundels aanwezig, bedoeld om te worden verbonden met de luchtbogen. Halverwege de muurgedeelten tussen de vensters zijn donkere Bentheimer zandstenen aanzetten te zien, waarboven de luchtbogen tegen de muren hadden moeten worden aangebracht. Het voordeel van de keuze voor zadeldaken dwars op de muren van de koorlantaarn is dat hierdoor de hoge vensters groter konden worden en de onderdorpels daartussen konden "zakken".

De Hooglandse kerk aan de Nieuwe Rijn?

Nog steeds is de mythe niet geheel uitgeroeid dat de Hooglandse kerk, indien voltooid, zich tot aan de Nieuwe Rijn zou hebben uitgestrekt. Vast staat echter dat de nieuwe westmuur niet verder dan ongeveer het midden van de Nieuwstraat zou zijn komen te staan. Bedenken we echter dat de kerk ook nog een nieuwe toren aan drie zijden vrijstaand van die westmuur had moeten krijgen, dan kom je al een heel eind in de richting van de Nieuwe Rijn. Hoe die toren eruit had moeten zien, blijft gissen, maar gezien de uit Mechelen afkomstige veronderstelde bouwmeester valt er iets voor te zeggen de toren van de Sint-Romboutskathedraal van die stad hiervoor model te laten staan.

Impressie van een voltooide Hooglandse kerk: het schip heeft de bedoelde hoogte; twee traveeën van het schip hebben luchtbogen (die moeten we erbij denken overal tegen de lichtbeuk van de kerk); bovendien is de toren van de Sint-Romboutskathedraal ingemonteerd op suggestie van schrijver dezes. Deze impressie is onderdeel van een video-/dronetour rond de Hooglandse kerk, beschikbaar op het YouTube-kanaal HistoryRepeated - YouTube. Dit kanaal voorziet liefhebbers van geschiedenis, archeologie en cultuur van rijke visuele informatie over interessante (toeristische) pleisterplaatsen in binnen- en buitenland.

Orlers heeft dunkt mij niets te veel gezegd over de Hooglandse kerk, dat wanneer "de selffde hadde mogen volbout werden, daer en hadde geen Constrijcker kercke in gansch Hollant geweest". Het heeft niet zo mogen zijn. Na de reformatie en de twee beeldenstormen die de kerk teisterden in 1566 en 1572 was de gedachte niet meer levend dat het kerkgebouw een stukje hemel op aarde, een afspiegeling van het hemelse Jeruzalem diende te zijn. In plaats van een gewijde ruimte werd het gebouw een vergaderplaats der gelovigen. De werkloods van de kerk op de hoek van de Beschuitsteeg die nog was blijven staan, werd in 1569 verpacht aan een particulier en uiteindelijk verkocht in 1590. Twee jaar later werden er huizen tegen de westmuur aangebouwd. Het middeleeuwse gedachtengoed dat de kerk had opgericht had definitief opgehouden te

bestaan.

Wij hopen dat u met plezier de wetenswaardigheden over de bouwgeschiedenis van de Hooglandse kerk gelezen heeft.

Met hartelijke groeten,
Stichting Vrienden van de Hooglandse kerk,
Hans Brons
voorzitter

Tweet Share

---

info@vriendenhooglandsekerk.nl
www.vriendenhooglandsekerk.nl
Bankrekeningnummer NL09 RABO 01426 47608
Erkend door Belastingdienst als Culturele ANBI

Nieuwstraat 18
2312 KC Leiden

KvK: 27309851

Deze e-mail is verstuurd aan {{email}}.• Als u geen nieuwsbrief meer wilt ontvangen, kunt u zich hier afmelden. • U kunt ook uw gegevens inzien en wijzigen. • Voor een goede ontvangst voegt u info@vriendenhooglandsekerk.nl toe aan uw adresboek.

Laposta